

Həcər Verdiyeva,

*Tarix üzrə elmlər doktoru, Azərbaycan
Respublikası Prezidentinin Siyasi Sənədlər
Arxivi, elmi katib*

Tarixi həqiqətlərin izi ilə...Mənbələr, dəlillər, sübutlar

Ön söz əvəzi

Tarixən rəngarəng çalarlı mədəni qatlara malik olan polietnik Azərbaycan polikonfessional strukturundan monoteizmə - təkallahlığa qədər sosial təkamül yolu keçmişdir. Eramızın I əsrində Fələstin torpaqlarında yaranmış monoteist dinlərdən olan xristianlıq o dövrdən başlayaraq, Azərbaycan multikultural mühitinə daxil olmuş və Azərbaycan multikulturalizminin laylarından birini təşkil etmişdir. Xristianlığın Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Qafqaz Albaniyasında təbliği həvari Faddeyin şagirdi Yeliseyin adı ilə bağlı olmuş və ilkin tarix olaraq 56-cı il götürülmüş, **(4,29)** IV əsrin birinci otuzilliyində Qafqaz Albaniyasının hökmdarı II Urnayr xristianlığı dövlət dini elan etmişdir.

V əsrin əvvəllərindən etibarən xristian dünyasında yaranmış yeni təlimlər xristian kilsəsini bir sıra məzhəblərə böldüyündən, V əsrin sonuna qədər diofizitlik* mövqeyindən çıxış edən Alban Həvari kilsəsi Sasani şahənşahlarının bölgədə apardığı konfessional siyasət ilə uyğunlaşmaq məcburiyyəti qarşısında qalaraq, diofizitlikdən uzaqlaşmış, bir əsrdən çox məzhəblər arasındakı mübarizə aparmışdır. VII əsrin birinci rübünün sonlarında ölkədə Sasani təsiri sosial-ideoloji sahədə

* **Diofizitlik** və ya pravoslavlıq xristianlığın istiqamətlərindən biri olub IV əsrdə meydana gəlmişdir. Diofizitlərə görə, İsa Peyğəmbər ikili "təbiətə" malikdir: ilahi və insani. Tanrının üçlük əsasını qəbul edir: Tanrı-Ata, Tanrı-Oğul (İsa Peyğəmbər) və Tanrı-Müqəddəs Ruh.

zəifləməyə başlasa da Azərbaycanda zərdüştliyin*, büt-pərəstliyin***, maniliyin**** tərəfdarları qalmaqda davam etmiş və bu realıq erkən orta əsr Azərbaycan multikultural mühitini əks etdirmişdir.

VII əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan cəmiyyətinə tək Allahlılığın təkmilləşmiş ideologiyası – İslam dini daxil olmuş, Ərəb xilafətinin Azərbaycana yürüşləri nəticəsində ölkədə İslam dini yayılmağa başlamış, Azərbaycan multikulturalizm tarixinin yeni bir səhifəsi açılmışdır. Göstərmək lazımdır ki, İslam dininin yayılması ölkənin bütün bölgələrində eyni zaman ölçüsündə baş verməmişdi. Zərdüştliyin və büt-pərəstliyin geniş yayıldığı ərazidə – Azərbaycanın cənub torpaqlarında, daha sonra Mildə, Muğanda, Kaspi sahillərində, Kür və Araz çayları boyunca əhatə edən ərazilərdə islam dini sürətlə yayılsa da, lakin Arsax, Uti, Kambisena vilayətlərində yaşayan xristian albanlar xristianlıqdan imtina etməmişdilər. Xristianlara qarşı Sasani siyasətini davam etdirən Ərəb xilafəti monofizit cərəyanına üstünlük vermiş, erməni-qriqorian kilsəsinin fəaliyyətini özü üçün təhlükəsiz saymış, diofizitlikdə isə Bizans təsirini gördüyündən, bölgədə Bizansın mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə xristianlığın monofizit**** məzhəbinə üstünlük vermiş və VII əsrin sonlarında bölgədə yaranmış sosial-siyasi şərait Alban Həvari kilsəsinin monofizitliyə keçməsi ilə nəticələnmişdi.(4,53.)

* **Zərdüştlik** - bu dinin əsasını Zərdüşt qoymuşdur. Onun nəzəriyyəsinə görə dünya Xeyir və Şər, İşıq və Zülmət, Həyat və Ölüm arasında gedən mübarizədən ibarətdir. İnsan öz fəaliyyəti ilə bu mübarizənin gedişinə təsir göstərə bilər, sülhün və ədalətin bərqərar olmasına kömək edir. Zərdüşt dini Kainatın əsasını dörd elementdə görür: suda, odda, torpaqda, havada. Zərdüşt məbədlərində - atəşgahlarda əbədi od yanır ki, ona da atəşpərəstlər səcdə edirlər.

****Büt-pərəstlik** –uzaq keçmişdə yaranmış və müxtəlif cisimlər, bitkilər və heyvanların ilahiyyətləşdirilməsi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir.

*****Manilik** – eramızın III əsridə Sasani imperiyasında yaranan təriqətdir. Bu təriqətin əsasını Mani /216-277/qoymuşdur. O, öyrədirdi ki, dünya iki əsas üzərində mövcuddur: Xeyir və Şər və ya İşıq və Qaranlıq. Mani Zərdüştliyə qarşı çaxaraq, xalqı şahənşahlarla, feodallarla, məmurlarla mübarizəyə çağırırdı. Orta əsrlərdə Manilik müxtəlif forma və adlarla Çindən İspaniyaya qədər geniş ərazidə yayılmışdı.

******Monofizitlik** — V əsrdə yaranmışdır. Yunanca mono - "bir", fizio-"təbiət" deməkdir. İsa Peyğəmbərin tək "təbiətini" — ilahiliyini qəbul edir və bununla da diofizitlərdən fərqlənir.

Böyük Alban knyazı Cavanşirin(646-681) ölümündən sonra Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarında sosial-siyasi durum ağırlaşmış, yaranmış vəziyyətin əsas səbəblərindən biri Bizans imperatoru II Yustinianla (681-711) xəlifə Əbd əl-Malikin (685-705) VII əsrin sonlarında barışıq müqaviləsinin imzalaması olmuşdu. Bu sənədə əsasən onlar Cənubi Qafqaz meqaregionunu birgə idarə etmək barəsində razılığa gəlmiş, nəticədə bölgədə yaranmış sosial-siyasi durum Böyük Alban knyazlığı üçün dözülməz olmuşdu. Üç dövlətə – Xəzər xaqanlığına, Ərəb xilafətinə və Bizansa vergi vermək məcburiyyətində qalan Böyük Alban knyazı Vapaz Trdat 699-cu ildə öz oğlanları ilə girov kimi Konstantinopola yollanmış, ərəb hökmranlığından qurtulmaq yolunu Bizans imperiyasında görən Alban Həvari kilsəsinin katolikosu Nerses Bakur(687-704) yenidən diofizitliyə qayıtmaq istəmişdir. Bu məqsəd ilə Nerses Bakur Varaz-Trdatın xanımı knyaginya Sparama ilə birgə Alban Həvari kilsəsinin diofizitliyə keçməsi siyasətini qarşıya qoyur. M. Kalankatulu özünün "Albaniya tarixi" əsərində yazırdı ki, onun bu siyasəti ilə Qəbələn yepiskopu Yovhannes, Amarasın yepiskopu Sahaq, Xoşun yepiskopu Simeon razılaşmamış,"keşişlərin əksəriyyəti ilə kilsə qurultayını çağırıb" erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu İlyaya(703-707) şikayət məktubu yazmışlar.

Bu zaman erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu İlya(703-707) özünün sələflərindən, katolikoslar Yezdra(641-661), III Nerses(641-661),İsrail(667-677), İsaakdan(677-703) fərqli olaraq, öz fəaliyyətini siyasi dividendlər əldə etməyə yönləndirmiş,(8,109) Alban Həvari kilsəsində baş vermiş qarışıqlıqdan istifadə edərək, xəlifə Əbd-əl-Malikə məktub yazaraq bildirmişdir ki, «Bərdə taxtında oturan indiki Albaniya katolikosu Bizans imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun".(5,176) Nerses Bakurun bu addımını xəyanət kimi qiymətləndirən xəlifə Əbd-əl-Malik bu məktubun cavabında göstərmişdir ki, Nerses Bakur və knyaginya Sparama zəncirlənib saraya gətiriləcək "və onlar elə mühakimə ediləcəklər ki, bütün qiyamçılara nümunə olsun". (5,177) Nəticədə, Alban Həvari kilsəsi özünün avtokefallığını itirir, erməni katolikosunun başçılığı altında bərabər hüquqlu uniya

(ittifaq) əsasında fəaliyyət göstərməyə başlayır,(4,57; 1,8) Nerses Bakurun kitabxanası Tərtər çayına atılır, qrabar dili Qafqaz Albaniyasında kilsə dilinə çevrilir, xalq özünün dilini X əsrin sonlarına qədər qoruyub saxlasa da (5, 177), tarixin keşməkeşli, mürəkkəb dövrlərini yaşayaraq, sonralar alban mədəniyyətini, əlifbasını, dilini, məktəbini unudur.

VIII əsrin əvvəllərində baş vermiş bu hadisə sonralar erməni-qriqorian kilsəsinin Azərbaycanın orta əsr maddi-mədəni irsinə əsassız iddialarla çıxış etməsi üçün zəmin yaratmışdı. Belə ki, IV əsrin sonlarında dövlətçiliyini itirib, pərakəndəlik taleyini yaşamış sərgərdan ermənilər, geniş bir məkana - İkiçayarasından Şərqi Anadoluya, Qarsa, oradan Aralıq dənizi bölgəsinə - Kilikiyaya yayılmış, onlar üçün “yeni vətən” axtarışında olan erməni-qriqorian kilsəsi orta əsrlərdə “erməni məsələsi”ni kilsənin soyuq divarları arxasında yaradaraq, Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə sahib çıxmaq istəmişdir. Bu məsələni tədqiq edən sovet tarixçisi İ.P.Petruşevski öz əsərlərində erməni-qriqorian kilsəsinin bu məkrli siyasətini göstərmişdir. (20,8)

Göstərmək lazımdır ki, bu iddialar 1441-ci ildən sonra daha da intensiv şəkildə aparılmış, Sisdən Üçkilsəyə köçmüş erməni-qriqorian kilsəsi Azərbaycanın tarixi torpaqlarına iddialarını əsaslandırmaq üçün Üçkilsə monastır torpaqlarını genişləndirmək məqsədi ilə köklü əhalidən - Azərbaycan türklərindən Üçkilsə kəndinin torpaqlarını satın alıb, monastırın tərkibinə qatmışdı ki, vətənsiz, torpaqsız ermənilər üçün uydurduğu “erməni məsələsi”ni - “Böyük Ermənistan” əfsanəsini gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarında reallaşdırmaq üçün bir zəmin yaransın. Bu işdə katolikos Qriqor(Qriqor Makvetsi(1443-1445)-red.) xüsusi fəallığı ilə seçilmiş, Makulu Səid bəydən 8.040 dinara Üçkilsə kəndinin alınmamış torpaqlarını da satın almışdı. (3,11) Həmin vaxtdan erməni-qriqorian-kilsəsinin katolikoslarının Üçkilsə monastırını ətrafındakı türk torpaqlarını, kəndlərini pulla alıb bu monastırın tərkibinə qatması bir ənənəyə çevrilir və beləliklə katolikoslar erməni-qriqorian kilsəsinə aid olmayan torpaqları alqı-satqı yolu ilə ələ keçirməyə başlayırlar. Bu proses XVI əsrdə də davam edir və onun təhlükəliliyini Səfəvi əmiri Rəvanqulu xan görür. O, sərgərdan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasında erməni-

qriqorian kilsəsinin ilhamverici rolunu görür və Üçkilsə monastırında erməni-qriqorian kilsəsinin sosial-siyasi dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədi ilə katolikosların gördükləri tədbirləri diqqətə çəkir. Belə ki, Rəvanqulu xan 1519-cu ildə Şah İsmayla yazdığı məktubunda göstərirdi ki, "Son illər, Beynənnəhreyndən **(İkiçayarasından –red.)** Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa(Qafqaza), bizim torpaqlara gələn ermənilər, sazişdəkilər kimi, kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bəna və dülgərliklə güzəran sürüb farağat oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerdəyişmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Üçkilsə kəndində əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas olmayan fəaliyyəti ilə və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə məruz qoyub. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudiyyəti təsəvvürünü yaradır ki, bunlar istiqbalda nəsilərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər".**(3,11)**. XVI əsrdə bu erməni təhlükəsini görən Rəvanqulu xan özünün düşüncələrində yanılmamış, məkansız qalan erməni icması üçün yeni ərazilər axtarışında olan erməni-qriqorian kilsəsi Azərbaycan torpaqlarına nəzər-diqqətini yönəltdirmiş, orta əsrlərdən etibarən Qarabağda, Şəkiddə, Qax-Balakəndə Azərbaycan torpaqlarını sıx şəbəkə ilə örtmüş Alban xristian abidələrinə, eyni zamanda Zəngəzurda, İrəvan məkanında salınmış Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin təkraredilməz nümunələrindən olan Üçkilsə, Göy Mələklər Məbədi, Sivəng, Tatev, Uzunlar, Avan, Pirəgən, Qırmızıvəng, Qarqavəng xristian abidələrinə **(3, 10)** sahib çıxmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Erməni-qriqorian kilsəsi Qafqazda yaranmayıb.

IV əsrin sonlarından etibarən dünyaya səpələnmiş erməniləri tarix səhnəsində saxlaya bilən, Ortoksal kilsə təlimlərindən uzaq olan, Həvari deyil, monofizit olan erməni-qriqorian kilsəsinin necə, hansı şəraitdə, harada, kim tərəfindən, nə zaman

yarandığı suallar düşündürücüdür və onları cavablandırmamışdan öncə belə bir həqiqəti nəzərə almaq lazımdır ki, erməni-qriqorian kilsəsi Qafqazda yaranmamışdır. Belə ki, erkən orta əsrlərdə dövlətçiliyini itirən və dünyaya səpələnmiş ermənilərin ideoloquna çevrilən erməni-qriqorian kilsəsinin yaranma məkanı Qafqazla və o cümlədən Azərbaycanla bağlı olmamışdır. Bu həqiqəti qəbul etmək istəməyən və Azərbaycana əsassız ərazi iddiaları irəli sürən erməni saxtalaşdırıcıları isə ısrarla bildirirlər ki, erməni keşişlər Qafqazda xristianlığı IV əsrdə yaymış **(15, 80; 24, 234)** və Eçmiədzin – Üşkilsə bir erməni monastırı olaraq, kilsə tarixinin ilk dövründən etibarən erməni-qriqorian kilsəsinin mərkəzi olmuşdur. **(19, 189, 1576.)** Beləliklə, erməni saxtalaşdırıcıları onlara tarixən aid olmayan Azərbaycan torpaqlarına və tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan məkanına olan iddialarını öz uydurmaları ilə – erməni-qriqorian kilsəsinin Qafqazda yaranması əfsanəsi ilə əsaslandırmaq istəyirlər ki, dünya ictimaiyyətini ermənilərin Qafqazda avtohton olduqlarına inandıra bilsinlər. Çünki əgər erməni-qriqorian kilsəsi İrəvan məkanında yaranıbsa, o zaman ermənilər Qafqazda allohton yox, avtohton əhali olaraq qəbul edilməlidirlər. Belə bir halda məntiqi olaraq bir sual meydana çıxır. Əgər erməni-qriqorian kilsəsi Qafqazda yaranmayıbsa, o zaman bu kilsə hansı məkanda meydana gəlmişdir? Tanınmış albanşünas F.Məmmədova erkən orta əsr mənbələrinə, o cümlədən “Erməni kitabının” kanonlarına əsaslanaraq, erməni-qriqorian kilsəsinin yarandığı məkanı göstərərək, öz tədqiqatlarında göstərmişdir ki, “Ərməniyyədə ilk kilsə Aştişat kəndində, Fərat çayının qollarından olan Arasani çayının sahilində, Taron vilayətində (Muş – red.), Kiçik Asiyanın şərq hissəsində inşa edilmişdir” **(16, 693)**. Bu həqiqəti inqilabaqədərki Rusiya tarixçisi A.Anninski də öz əsərlərində yazaraq bildirirdi ki, erməni-qriqorian kilsəsi Kiçik Asiya regionunun Van bölgəsindən qərbdə, Aştişatda yaranmış və bu məkan prexristianlıq dövründə Kiçik Asiyanın bütperəst mərkəzlərindən biri olmuşdur. A. Anninski onu da diqqətə çatdırırdı ki, ermənilərin məskunlaşdığı məkanda IV əsrin əvvəllərinə qədər xristian kilsələr inşa edilməmiş, yalnız “Tarondakı məbədlər dağıdıldıqdan sonra Aştişatda İohan Krestitel kilsəsi tikilmişdi”. **(8, 12)**. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Aştişat bütperəst mərkəzlərindən olub, "baş kahin Vahuninin nəslinə

məxsus olmuş, xristianlıq ermənilər tərəfindən qəbul edildikdən sonra isə – Müqəddəs Qriqorinin* nəslə mülkiyyətinə keçmişdi”. (16,628;7, 50).

Fərat çayı sahilində yaranan erməni-qriqorian kilsəsinin əsasını kim qoyub sualına A. Anninski də aydın şəkildə cavab vermişdir: Erməniləri xristianlığa yönləndirən Parfiyalı Qriqori (Müqəddəs Qriqori – red.) və hökmdar III Tiridat (302-344) (8, 11) olmuşdur. Göstərmək lazımdır ki, müqəddəs Qriqorinin həyatı erməni-qriqorian kilsəsi ilə bağlı olmuş, o, 30 il bu kilsənin patriarxi olmuşdur. (10, 18). Erməni-qriqorian kilsəsinə Fərat ətrafı bölgədə yaratmış Müqəddəs Qriqori ömrünün son dövrünü Kiçik Erməniyyədə – Fərat çayının sağ sahilində yerləşən Mani mağarasında sonuclandırmış və onun nəşi “Fərat çayının şərq hissəsinin yuxarısında yerləşən Tordan kəndinə, müqəddəs Qriqorinin nəslə mülkünə aid əraziyə” aparılmışdır. (10, 18). M. Kalankatulu "Albaniya tarixi" abidəsində də Müqəddəs Qriqorinin Fərat ətrafı məkana bağlılığını göstərərək yazırdı ki, Müqəddəs Qriqorinin cəsədi “Tordan (burada Gəncəli Kirakosun fikri təsdiqlənir – red.) adlanan yerdə” saxlanılırdı. (5, 177). Beləliklə, orta əsrlər mənbələrində göstərilən bu dəlillər bir daha belə bir həqiqəti sübut edir ki, erməni-qriqorian kilsəsinin əsasını qoyan Müqəddəs Qriqorinin izi Qafqaz meqareionu ilə bağlı olmadığından nə onun, nə də ki, erməni-qriqorian kilsəsinin Qafqaza heç bir aidiyyəti yoxdur.

Erməni-qriqorian kilsəsinin Qafqaz məkanına bağlı olmadığını başqa bir həqiqət də təsdiq edir. Belə ki, IV əsrin Fərat ətrafı hövzədə yaranmış bu kilsənin katolikosatlığı XII əsrin əvvəllərində də bu məkanda dolaşmış, 1116-cı ildə katolikosluq Sebastiyadan (Diyarbakirə) Tsopka köçürülmüş, 1149-cu ildə isə katolikos III Qriqori (1113-1166) öz iqamətgahını Fərat çayının sahilində yerləşən, Rumqalaya keçirmişdi. (10, 59,247). Beləliklə, tarixi həqiqətlər erməni-qriqorian kilsəsinin Qafqaz məkanına aid olmadığını birmənalı olaraq təsdiqləyir.

*Müqəddəs Qriqori - (təqr. 252 - 326) — bütün ermənilərin birinci katolikosu. Xristian Erməniyyəsində qeyri-erməni ermənilərdən biri. M. Xorenli özünün “Erməniyyə tarixi” əsərində Müqəddəs Qriqorinin mənşəyindən yazaraq göstərir ki, “o, mənşəcə parfiyalı olub Pəhləvi vilayətindəndir. Ailəsi hökmdar nəslə Arşakuni - Arşakildən olub, Bəlxədə yaşamış, sonra, Erməniyyəyə köçmüşdü» (bax: Хоренаци М. История Армении. Кн. II, с. 91-140) Həyatının sonlarında Müqəddəs Qriqori Dəranəgi vilayəti ilə sərhəd olan Kiçik Erməniyyədə olan Mani mağarasında məskunlaşmışdır», (bax. Хоренаци М. История Армении. Кн. II, с. 91, 139)

Erməni-qriqorian kilsəsi həvari kilsə deyil

Erməni saxtalaşdırıcıları öz intelligibelf* arzularından qurtulmayaraq, dünya ictimaiyyətinin diqqətinə belə bir nonsensi çatdırmaq istəyirlər ki, ki, ermənilərin kilsəsi erməni-qriqorian kilsəsi deyil, erməni həvari kilsəsidir. Uydurduqları yalanlara tam varlıqları ilə bağlanan erməni saxtalaşdırıcıları XX əsrin sonlarından başlayaraq monofizit erməni-qriqorian kilsəsini erməni həvari kilsəsi kimi qələmə verirlər. Lakin məlumdur ki, Həvari kilsələr yalnız İsa Məsihin şagirdləri – həvarilər və ya onların şagirdləri tərəfindən yaradıla bilər və yalnız o zaman bu kilsələr həvari kilsə sayıla bilər. Bu baxımdan IV əsrin birinci otuzilliyində yaranan erməni-qriqorian kilsəsi heç bir vəchlə həvari mənşəli ola bilməz ona görə ki, bu kilsə Parfiyalı Qriqori tərəfindən yaradılmış və Parfiyalı Qriqorun da həvarilərə heç bir aidiyyəti olmamışdır.

Bu əfsanəni yaradarkən erməni saxtalaşdırıcıları belə bir sadə həqiqəti unutmuşlar ki, erkən orta əsr dövründən başlayaraq, tarixin sonrakı dövründə də bütün kilsə sənədləri erməni kilsəsini erməni-qriqorian kilsəsi kimi göstərmişlər. Erməni kilsəsinin erməni həvari kilsə deyil, erməni-qriqorian kilsə olduğunu erməni sovet tarixşünaslığının nümayəndəsi V.A. Bayburtyan da öz tədqiqatlarında göstərmiş və belə bir tarixi həqiqəti təsdiqləmişdir ki, erməni kilsəsi həvarilər tərəfindən deyil, Müqəddəs Qriqori tərəfindən yaradılmışdır.(9, 128)

Erməni-qriqorian kilsəsinin həvari kilsə olduğu fikrini Rusiyanın inqilaba qədərki ilahiyyətçi-tarixçisi A.Anninski də qəbul etməmiş və bildirmişdir ki, Osroyena* hökmdarı Abqarı xristian edən həvari Faddeyin Böyük Ərməniyyədə olması fikrini erməni mənbələrindən başqa heç bir başqa mənbə göstərməmişdir. Erməni mənbələrində gedən bu mülahizəni A.Anninski onunla izah edir ki, o dövrdə Böyük Ərməniyyə(Fəratın sol sahilinə aid məkan-red.) Osroyena dövləti tərəfindən idarə edildiyindən bu dövlətdə olmuş həvari Faddey erməni mənbələrində

***Intelligibel**—lat. intelligibils uydurulmuş, qeyri-real

****Osroyena**-Edessa çarlığı (b.e.ə132—b.e. 244) İkiçayarası Fərat tərəfi məkanının qərbində mövcud olan dövlət. Əhalisinin əksəriyyətini harami dilində danışan assurlar təşkil etmişdir..

xristianlığın Ərməniyyədə yayıcısı kimi göstərilmişdir.**(8, 4)**. Erməni yalanlarını öz tədqiqatlarında ifşa edən A.Anninski onu da diqqətə çatdırmışdır ki, Ərməniyyə hakimi Polomo tərəfindən edam edilmiş Faddeyin şagirdi Varfilomeyi də erməni saxtalaşdırıcıları dolayısı ilə Ərməniyyədə xristianlığın yayıcısı kimi qələmə versələr də heç bir dəlil bu uydurmanı təsdiq etmir. **(8,4)** Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaranan həvari kilsələr Qüdsdə təsdiqləndiyi halda, erməni-qriqorian kilsəsi Qeysəriyyədə təsdiqlənirdi. Bu həqiqəti müasir dövrümüzdə Ordoksal kilsənin nümayəndələri də təsdiqləyir.**(13, 65)**

Erməni-qriqorian kilsəsi monofizit kilsədir

Əfsanələrlə zəngin olan erməni – qriqorian kilsəsi ortodoksal kilsə deyil, monofizit kilsə olaraq, V əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq, Yevtixinin təliminin bir qədər dəyişdirilmiş halını əsas olaraq götürmüşdür. Bu təlimə görə Yevtixi Allah-oğul və insan olan İsa Məsihi inkarnasiya nəticəsində insanlaşdıqdan sonra yalnız ilahi qüvvə olaraq tanıyır. **(21, 157)**. 444-cü ildə bidət təlimi olaraq formalaşan monofizitlik Yevtixinin nəzəriyyəsinin əsasında çıxış etməyə başlayır. **(21, 157)**. Beləliklə, Arşakilər Ərməniyyəsi IV əsrin sonlarında tarix səhnəsindən çıxdıqdan sonra sosial-siyasi səbətsizlik dövrünü yaşayan erməni –qriqorian kilsəsi öz fəaliyyətini xristian əhkamlarını inkar edən bidət təlimi – Konstantinopol arximandriti Yevtixinin nəzəriyyəsi əsasında qurmuş və bidət bir kilsə olmuşdur. İnkilaba qədərki Rusiyanın tanınmış alimlərinin redaksiyası ilə tərtib edilmiş A. İ.Qranat qardaşlarının Rus biblioqrafik institutunun Ensiklopedik Lüğəti erməni-qriqorian kilsəsinin monofizit kilsə olduğunu təsdiq etmiş və erməni-qriqorian kilsəsinin təliminin yunan-pravoslav kilsəsinin təlimindən fərqli olduğunu vurğulayaraq bu təlimin ana xəttini diqqətə çatdıraraq göstərmişdir ki, "İsanın ilahi təbiiliyi onun insanlaşması prosesində bütün insani cəhətləri götürdüyündən, İsanın ikili təbiəti deyil, bir təbiəti tanınır". **(23,283.)** Bu fundamental əsər belə bir reallığı

göstərmişdir ki, XIX əsrin sonlarında Rusiyanın elmi dairələri erməni-qriqorian kilsəsinin monofizit kilsə olduğunu təsdiqləyirdilər.

Erməni- qriqorian kilsəsi monofizit kilsə olduğundan nəinki inqilaba qədərki Rusiyanın elmi qairələrində, eyni zamanda imperiyanın ictimai-siyasi dairələrində də “qeyri-köklü” kilsə kimi qəbul edilirdi. Belə ki, Rusiyada erməni - qriqorian kilsəsinə aid ibadət evləri I Pyotrun hakimiyyəti dövründən xeyli əvvəl “erməni qanunları” ilə yaşayan şəxslərin torpaq sahələrində tikilməyə başlansa da bu tikililər dövlət tərəfindən hüquqi olaraq tənzimlənmirdi. 1721-ci ildə Müqəddəs Sinod təsis edildikdən dərhal sonra dövlətin və dini qurumların icazəsi olmadan qeyri-ortoksal kilsə tikililərinin ləğvini qarşıya məqsəd olaraq qoymuşdu. Bu zaman Müqəddəs Sinod erməni-qriqorian kilsəsinin ibadət evlərinin açılmasının imkanlılığını nəzərə alsa da erməni-qriqorian kilsələrinin inşa edilməsinə imkan vermirdi. Yalnız imperatritsa Anna İoannovnanın dövründə erməni-qriqorian kilsəsinə olan məhdudiyyətlər müvəqqəti olaraq dayandırılmış, Romanovlar Rusiyasının paytaxtı Sankt-Peterburqda erməni-qriqorian kilsəsinə aid tikililərin inşa edilməsinə ali qərar 1740-cı il yanvarın 18-də verilmişdi. Anna İoannovnanın ölümündən sonra Romanovlar Rusiyasında aparılan konfessional siyasət yenidən dəyişilmiş, imperatritsa Yelizaveta Petrovnanın hakimiyyəti illərində qeyri-ortodoksal və qeyri – xristian konfessiyalara qarşı aparılan siyasət erməni-qriqorian kilsəsinə də şamil edilmiş və 1742-ci ilin yanvarında verilən Ali Fərmana əsasən Moskvada, tacir Volkovun evində yerləşən erməni-qriqorian kilsəsi bağlanmışdı. Fərman bu kilsəsinin qeyri-pravoslav mənşəli olduğunu vurğulamış, Həştərxanda fəaliyyət göstərən daşdan inşa edilmiş erməni-qriqorian kilsəsi istisna olmaqla Rusiya imperiyasında fəaliyyət göstərən erməni kilsələrinin ləğv edilməsini göstərmişdi. (18, 142-144)

Erməni-qriqorian kilsəsi necə ifşa olundu

Romanovlar Rusiyasında erməni-qriqorian kilsəsinə münasibət II Yekaterinanın (1763-1796) hakimiyyəti illərində pozitiv axarda dəyişmiş, imperiyanın mərkəz şəhərlərində monofizit erməni-qriqorian kilsələri inşa

edilməyə başlanmışdı.(14, 20) Bu zaman imperiyada yaşayan erməni-qriqorianlar erməni-qriqorian kilsəsinin və bu kilsənin katolikosunun sərəncamına verilmişdi. Bu sərəncamın əldə edilməsi üçün katolikos İrəvanlı Simeon xüsusi canfəşanlıq göstərmiş,(22, 5) Dünya kilsəsi tərəfindən anafemaya – məhrum edilməyə məruz qalmış erməni-qriqorian kilsəsi bu dövrdən başlayaraq, Rusiyaya meyllənmişdir. Belə ki, II Yekaterinanın favoriti Qr. Potyomkin* ermənilərin müdafiəçisi olmuş, yaranmış vəziyyətdən isitifadə etmək qərarına gələn Rusiyada erməni-qriqorian kilsəsinin başçısı, arxiyepiskop İosif Arqutinski-Dolqoruki(erməni soyadı Ovsep Arlutyan və ya Arqutyan --Yerkaynabazuk -red.** imperiyada erməniliyin seçilən nümayəndələrindən olan millətçi İvan Lazarev*** ilə görüşlər keçirib, kilsənin uydurduğu “erməni məsələsi”nin həlli istiqamətində aktiv fəaliyyətə keçir və XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində İvan Lazarevlə tandemdə olub “Cənab İvan Lazarevin notası” adlı layihə hazırlayıb, Azərbaycanın tarixi torpaqları olan İrəvan ərazisində erməni dövlətinin qurulması planı ilə çıxış edir.(14,22)

Göstərilən "nailiyyətlər"lə kifayətlənmək istəməyən Rusiya erməni lobbi dairələrlərində “birinci skripka” rolunu oynayan arxiyepiskop Arqutnicki-Dolqoruki yaranmış vəziyyətdən bəhrələnmək məqsədi ilə erməni-qriqorian kilsəsinin ənənəvi uydurma siyasətinə sadıq qalmışdı. Belə ki, 1799-cu ildə onun hazırladığı və imperator I Pavelə təqdim etdiyi liturgiyada göstərilirdi ki, guya erməni kilsə icması Rusiya imperatoruna və İmperator ailəsinə dua edir. (11, 6) Beləliklə, saxtalaşdırıcı siyasət aparan erməni-qriqorian kilsəsinin missiyasını davamlı aparan Arqutnicki-Dolqoruki Romanovlar Rusiyasını aldadır və pravoslav məzhəbə aid olduğunu bildirir. Lakin 100 il sonra, 1891-ci ildə keşiş Ter-Voskakovun məhkəmə prosesində bu erməni saxtakarlığı ifşa olunur. Eçmiədzin Sinodunun apardığı tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, kilsə ibadəti zamanı Üçkilsə katolikoslarının hazırladığı kanonlara və XIX əsrin 70-ci illərində katolikos VI Kevorkun təsdiq etdiyi qaydalara görə dünya erməni-qriqorianları öz ibadətlərində heç bir hökmdara

*1739-1791

**1743-1801

***1735-1801

dua etmir, birinci olaraq katolikosa, sonra erməni-qriqorianlara dua edilir, bütün digər xristianlar və qeyri-xristianlar, eyni zamanda erməni-qriqorian kilsəsini təqib edənlər lənətlənilirlər. Bu qaydalara əsasən 1903-cü il 12 iyun sekvestrindən sonra Rusiya İmperator ailəsi erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən lənətlənmişdi. **(11,6.)**

11 mart 1836-cı il Fərmanının acı nəticələri

XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası bu məkanda özünün siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bölgədə etno-sosial baza yaratmağı prioritet vəzifə olaraq götürmüşdü. Bu zaman erməni-qriqorian kilsəsində “birinci skripka” polunu oynayan Nerses Aştaraketsi öz dindarlarının bölgədə imperiyanın siyasi hakimiyyətinin sosial bazasını təşkil edəcəyinə Romanovlar Rusiyasını inandıra bilir və bölgədə xristianlaşdırma siyasətini aparan Rusiya imperiyası, “erməni kartına” önəm verərək Alban Həvari kilsəsini erməni-qriqorian kilsəsinin idarəçiliyinə verməyi qərara alır. Şərq kilsələrinin qəbul olunmuş həvari qanunlar sisteminin qaydalarını (57 kanonun 1-ci bəndini: Patriarx kilsələrin əsasını qoymaq, bərpa etmək, dəyişmək, ləğv etmək Kilsənin hakimiyyəti səlahiyyətindədir –red.) nəzərə alaraq, imperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanını əsas götürən Senat 10 aprel 1836-cı il tarixli Əsasnaməsinə görə Şirvan və Qarabağ yeparxiyalarını erməni-qriqorian kilsəsinin idarəçiliyinə daxil edir **(1,5)** və beləliklə, bu kilsənin Alban Həvari kilsəsinə olan iddialarının reallaşması üçün şərait yaranır.

Alban Həvari kilsəsinin maddi-mədəni irsinə nəzarət erməni-qriqorian kilsəsinin ixtiyarına keçdikdən sonra erməni millətçilərinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı əsassız iddialar qaldırmaları üçün münbit bir zəmin yaranır. Orta əsrlərdə uydurduğu “Böyük Ermənistan” əfsanəsini Azərbaycan torpaqları hesabına reallaşdırmaq məqsədi ilə erməni-qriqorian kilsəsi 1909-1910-cu illərdə Rusiya hakim dairələrinin icazəsi ilə Alban Həvari kilsəsinin arxivlərini məhv edərək, Azərbaycanın tarixi irsinə və xalqımızın tarixi yaddaşına böyük zərbə vurur və Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ərazi iddiası ilə çıxış etməyi qarşıya məqsəd qoyan

erməni-qriqorian kilsəsi erməni millətçi partiyalarla tandemdə XX əsrin əvvəllərində Qafqaz meqaregionunda dağıdıcı bir qüvvəyə çevrilir.

Nəticə

Erkən orta əsrlərdən etibarən dünyaya səpələnmiş erməniləri öz ətrafında birləşdirən erməni-qriqorian kilsəsi erməni “əfsanələrinin” ilhamvericisi olmuşdur. Bu kilsə qədim dövrlərdən başlayaraq pərakəndəlik və dağınıqlıq taleyini yaşayan ermənilərin tarixi ilə bağlı müxtəlif çalarlı əfsanələr uydursa da bu əfsanələrin bir ana xətti vardır: ermənilər hamıdan daha qədimdirlər, dünya sivilizasiyasının beşiyində dururlar və xristian olaraq, xristian tarixində də müstəsna yer tuturlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki Ramiz Mehdiyev bu məsələ ilə bağlı apardığı araşdırmalarında göstərir ki, erməni saxtalaşdırıcıları “tarixlərini qədimləşdirmək məqsədini əsas götürərək, bu istiqamətdə bütün bəşəriyyətin önündə gedirlər. Bu onların etnogenezinin və milli dininin qədimiləşdirməklərində açıq şəkildə görünür”.(17, 46)

Maraqlıdır ki, erməni saxtalaşdırıcıları erməni-qriqorian kilsəsinin yaratdığı əfsanələrə erməniləri və dünya ictimaiyyətini inandırmağa çalışsalar da bu kilsənin dini ayinlərində xristianlığa qədərki inancların elementlərini saxladığını sükutla qarşılayır, onun büt-pərəstlik allahlarından olan müharibə himayədarı, qanlı qurbanlar, o cümlədən insan qurbanları tələb edən Miqranı mərhəmət təcəssümü olan Vardanakla eyniləşdirdiyini açıqlamır, xristian dünyasının qəbul etmədiyi bu məqamlar haqqında danışmaq istəmir, beləliklə, bu monofizit kilsəsinin büt-pərəst təbiətini pərdələməyə çalışır. Qeyd etmək lazımdır ki, inqilaba qədərki rus tarixçisi və etnoqrafı, Rusiya imperator ordusunun Baş qərargahı yanında hərbi-elmi komitənin üzvü general-leytenant N.F.Dubrovin özünün “История войны и владычества русских на Кавказе” çoxcildli kitabında erməni – qriqorian kilsəsinin və onun icmasının –pərakəndə ermənilərin xristianlığa qədərki inanclara bağlılığını göstərmişdir.(12, 409)

Müasir dövrümüzdə Rusiya tarixçisi O.Kuznetsov bu məsələ ilə bağlı apardıqları tədqiqatlarında göstərir ki, əsrlərlə monofizit kilsə ətrafında birləşən pərakəndə

ermənilərin etnopsixologiyası zamanımızda fəsadlı bir şəkil almış, “erməni etnosunun özünüdərkində bütperəstlik şüurunun arxetipik dominantının mövcudluğu, ondakı emosional-psixoloji fenomenlə izah edilir. Bu fenomenə görə, erməni üçün terror aktını törətmək cinayət hesab olunmur”, – və bu akt “erməni-qriqorian kilsəsi və bu kilsəsinin davamçılarının birliyi naminə göstərilən şücaət kimi qəbul olunur”.(6, 181). Pərakəndə ermənilərin etnopsixologiyasını davamlı şəkildə öyrənən tədqiqatçı yazılarında erməni bütperəstlik sindromunun iyrənc cinayətlərinin 1992-1994-cü illər Qarabağ müharibəsində qanlı izlər qoyduğunu göstərir. O. Kuznetsov terrorçu Monte Melkonyanın qardaşı Markar Melkonyanın “My Brother’s Road: An American’s Fateful Journey to Armenia” (“Mənim qardaşımın yolu: amerikalının Ermənistanı uğursuz səfəri”) adlı kitabında gedən, 1992-ci ildə erməni yaraqlılarının azərbaycanlı hərbi əsirlərə və dinc əhaliyə qarşı törətdikləri, cinayətləri təsvir edib, belə bir həqiqəti göstərir ki, bütperəst barbar xislətli erməni millətçiləri XX əsrin sonlarında da insanların qurban verilməsi kimi bütperəstlik ənənələrindən imtina etməmiş, xristian şəfqətindən uzaq olan,” xristianlığın davamçıları yox, müharibə allahı Miqraya sitayiş edən bütperəslərdir”. (6, 181).

Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə sahib çıxmaq arzusu ilə yaşayan erməni millətçiləri sovet dönməində də Alban Həvari kilsələrini erməniləşdirmək istiqamətində fəaliyyət göstərmiş, Qarabağın o zaman Mardakert rayonu (Ağdərə - tarixi Corabert mülkiyyətinin ərazisi-red.) adlanan Vəngli kəndində erməni-qriqorian kilsəsinə aid olmayan, Mehranilər sülaləsinin nümayəndəsi, Aşağı Xaçın hakimlərindən olan knyaz Həsən Cəlalın* əmrilə 1216-1238-ci illərdə inşa edilmiş, Qanzasar** məbədinə terrorçu-daşnak, XX əsrin əvvəllərində dəhşətli cinayətlər törədən Andranikin şəklini asmış, bütperəstlik psixologiyasının alqoritmləri ilə hərəkət etdiklərini göstərmişdilər. Erməni millətçilərinin bu özbaşınalığının

***Həsən Cəlal** — Mehranilərdən olan Qriqor Hammamın nəslindəndir, 1261-ci ildə Hülakü xanın dövründə monqollar tərəfindən öldürülmüşdür.

** **Qanzasar monastırı** — hazırda Dağlıq Qarabağda, Ağdərə rayonunun Vəngli kəndində yerləşən Qanzasar monastır kompleksi orta əsr Anban memarlığının incisidir.

qarşısını almaq məqsədi ilə ölkə rəhbərliyi o zaman ciddi tədbirlər görmüşdü.(2, 2-4)

Bidət xristian təlimə bağlı olan pərakəndə ermənilərin bütpərəstlik etnopsixologiyası onları XX əsrin əvvəllərindən etibarən erməni terrorçularının liderlərindən olmuş Njdenin yaratdığı tseqakronçuluq-irqçilik təlimini qəbul etmələrinə gətirib çıxarmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə pərakəndə ermənilər erməni-qtiqorian kilsəsinin qoruduğu bütpərəst allahlar – müharibə allahı Miqraya, güc allahı Vaaqnaya səcdə etməli, xristian şəfqətindən və ümumiyyətlə bəşəriyyətin yaratdığı pozitiv kateqoriyalardan imtina etməlidirlər. Bu neofaşizm modeli olan tseqakronçuluq – irqçilik təlimini Hitler faşizmi ilə bağlayan bağlar bütpərəstlik psixologiyasıdır. Bu psixologiya orta əsrlərdə erməni-qriqorian kilsəsinə xristian kanonlarından uzaqlaşdırmış, bu kilsəni bidətçi etmiş, kilsənin icmasını – pərakəndə erməniləri isə zorun, kinin, küdurətin daşıyıcıları etmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Alban Apostol kilsəsi: tarixi baxış. VI dəyirmi masa. Bakı, 10 oktyabr 2015-ci il. Bakı,2017. Səh.8
- 2.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxivi(bundan sonra –ARP II SSA), f.1.siy.59, sax.vah.120, vv.2-4)
3. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, 2017.
- 4.Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri.Bakı,2011.
5. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı,1993.
- 6.Terror multikulturalizmə qarşı. “Azərbaycanlıların soyqırımı – 100”.VII Dəyirmi masa. Bakı,2015/2018. Bakı,2018.
- 7.Айвазян В.К. «История Тарона» и армянская литература IV-VII веков. Ереван, 1976.
- 8.Аннинский А. История армянской церкви.Определением Святейшего Синода, от 29/30 апреля 1898 года, сочинение это в рукописи удостоено

почетного отзыва, после того автором исправлено и дополнено. Кишинёв, 1900.

9. Байбуртян В. А. «Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке» Ереван, 1969. Издательство АН Армянской ССР.

10. Гандзакеци Киракос. История. Перевод с древнеармянского Т. Тер-Григорьяна. Баку, 1946.

11. Дашнаки. (материалы из архивов департамента полиции – ЦГАОР России, ф.102, оп.253, ед.хр.280, лл.1-12об. Баку, 1990.

12. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. С.Петербург, 1871, т. I, ч. II.

13. Иерономах Алексей (Никоноров). История христианства в Кавказской Албании. Втор. Издание. Махачкала, 2012.

14. Иоаннисян А. Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Издательство Ереванский Государственный Университет им. Молотова. Ереван, 1947.

15. История армянского народа. Ереван, 1951.

16. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005.

17. Мехтиев Рамиз. Мифотворчество армян в контексте в истории христианского государства. Баку, 2014.

18. Нутрихин Р. В. Правовой режим недвижимости армяно-григорианской церкви по российскому законодательству XVIII века Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 5. Ч. 1.

19. Советский энциклопедический словарь (далее - СЭС). Москва, 1981

20. Петрушевский И. П. Дохристианские верования Нагорного Карабаха. Баку, 1930.

21. Тальберг И. Тальберг Н. История христианской церкви. Москва – Нью-Йорк, 1991.

22. Эзов Г. А. Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством. Тифлис, 1901.

23. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. Под редакцией проф. Ю.С. Гамбарова, проф. В.Я. Железнова, проф. М.М. Ковалевского и др. Том. Двадцать девятый.

24. Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи Багратидов, и Византия IX-XII веков. Москва 1988.

Хаджар Вердиева, доктор
исторических наук,

Архив Политических Документов Управления
Делами Президента Азербайджанской
Республики, учёный секретарь

В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ...ИСТОЧНИКИ, АРГУМЕНТЫ, ФАКТЫ.

Резюме.

В данной работе показана фальсификаторская деятельность армяно-григорианской церкви, образованная парфянином Григорием (св.Григорием) в первой трети IV века в приевфратском бассейне, не имевшая никакого отношения к апостольским церквям. Изначально чуждая к кавказскому мегарегиону, армяно-григорианская церковь, после падения Аршакидской Армении в конце IV века, в поисках новой «родины» для блуждающих армян, сочиняя мифы, выдумала в средние века «армянский вопрос» – миф о «Великой Армении». С целью реализации этой интеллигентной идеи уже в средние века армяно-григорианская церковь проводила политику присвоения албанской культуры, составной части материально-культурного наследия Азербайджана. И в последствии трансформировала эти притязания в территориальные. Став в средние века еретической церковью, армяно-григорианская церковь, превратила свою паству в язычников, насаждая в умы армян дохристианские божества - Мигру, Ваагну и внесла свою лепту в формировании языческой этнопсихологии армян.

Ключевые слова: Азербайджан, кавказский мегарегион, Албанская апостольская церковь, Екатерина II, «Великая Армения», армяно-григорианская церковь, Гандзасар

IN SEARCH OF HISTORICAL REALITIES... SOURCES, ARGUMENTS, FACTS

Resume

This paper reveals the falsification activities of the Armenian Gregorian Church, formed by Parthian Gregory (Saint Gregory) in the first third of the 4th century in the pri-Euphrates basin and had nothing to do with the Apostolic Churches. The Armenian Gregorian Church, originally alien to the Caucasus mega-region, after the fall of Arshakid Armenia in the end of the 4th century in search of a new “homeland” for wandering Armenians, in the Middle Ages invented the “Armenian question” - the myth of “Great Armenia”. Armenian Gregorian Church in order to implement this intelligible idea in the Middle Ages pursued a policy of appropriation of Albanian culture, part of the material and cultural heritage of Azerbaijan. And subsequently these influences translated into territorial claims. The Armenian Gregorian Church Armenian became a heretical church in the Middle Ages and turned the flock of the Church into pagans. She planted pre-Christian deities as Vahagn and Mihr in the minds of Armenians and contributed to the formation of pagan ethno-psychology of Armenians.

Keywords: Azerbaijan, Caucasus mega-region, Albanian Apostolic Church, Catherine II, “Great Armenia”, Armenian Gregorian Church, Gandzasar